

LATVIYADA SOLIQ REYTINGI TIZIMI: FISKAL INTIZOM VA HALOL BIZNESNI RIVOJLANTIRISH AMALIYOTI

Abdullayev Zafarbek Safibullayevich

Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

Namangan davlat universiteti, Menejment kafedrası

ORCID: 0009-0000-2685-5398

E:mail: zafarbek.abdullayev555@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Latviyada soliq to'lovchilar reytingi tizimi joriy etilganining huquqiy, tashkiliy va texnologik asoslari hamda ushbu tizimning fiskal intizom, soliq shaffofligi va halol tadbirkorlikni rag'batlantirishdagi amaliy samarasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda reyting mezonlari, algoritmi, toifalari, xalqaro baholovchilar fikri va jamoatchilik munosabatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston uchun implementatsion tavsiyalar ishlab chiqilgan. Reyting tizimi soliq ma'muriyatchiligida motivatsion vosita sifatida o'zini oqlamoqda.

Kalit so'zlar: soliq to'lovchilar reytingi, fiskal intizom, Latviya, soliq boshqaruvi, reyting tizimi, shaffoflik, xavf mezonlari

Аннотация

В статье исследуется внедрённая в Латвии система рейтинга налогоплательщиков: её правовые основы, технический механизм функционирования и практическое влияние на налоговую дисциплину. Рассмотрены критерии оценки, категории рейтингов, восприятие со стороны общества и бизнеса, а также международные оценки. На основе анализа представлены предложения по применению опыта в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: рейтинг налогоплательщиков, налоговая дисциплина, Латвия, налоговое администрирование, прозрачность, поведение налогоплательщика

Abstract

This article analyzes the legal, institutional, and technical framework of Latvia's taxpayer rating system and its practical impact on fiscal discipline, tax transparency, and honest business promotion. The study highlights the system's rating criteria, categories, technical algorithm, and international assessments. The findings present applicable policy recommendations for Uzbekistan's tax administration reform.

Keywords: taxpayer rating, fiscal discipline, Latvia, tax administration, transparency, risk indicators, public scoring

KIRISH

Bugungi globalashuv va raqamli transformatsiya sharoitida davlat moliyaviy boshqaruvining samaradorligini ta'minlashda fiskal intizom, shaffoflik va soliq to'lovchilarning xulq-atvorini tartibga solish muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, yashirin iqtisodiyotning oldini olish, soliqlardan bo'yin tovlanish holatlarini qisqartirish va vijdonli tadbirkorlikni rag'batlantirish maqsadida zamonaviy mexanizmlarni joriy etish davlatlarning ustuvor vazifasiga aylangan. Bunday mexanizmlardan biri sifatida

solliq to'lovchilarni reyting asosida baholash tizimi ko'plab mamlakatlarda, jumladan, Latviya Respublikasida ham amaliyotga joriy etilmoqda.

Mazkur tadqiqot aynan Latviyada joriy etilgan reyting tizimining mezonlari, texnik ishlash mexanizmi, normativ-huquqiy asoslari va amaliy natijalarini chuqur o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot davomida reyting tizimining tashkiliy modeli, baholash algoritmi, statistika asosida amaliy natijalari, jamoatchilik va biznes vakillarining unga munosabati tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro tashkilotlar – OECD, IOTA, Yevropa Komissiyasi tomonidan berilgan baholar ham alohida ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot natijalari solliq boshqaruvini takomillashtirish, fiskal intizomni mustahkamlash va halol tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha O'zbekiston va boshqa mamlakatlar uchun ham amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Solliq to'lovchilarni reyting asosida baholash tizimi zamonaviy fiskal boshqaruvning innovatsion komponenti sifatida jahon moliyaviy-amaliyotida tobora keng qo'llanilmoqda. Ushbu bobda tadqiqot mavzusiga bevosita oid bo'lgan nazariy konsepsiyalar, xalqaro tajriba, normativ-huquqiy hujjatlar va Latviya Respublikasi misolidagi amaliy adabiyotlar tizimli tarzda tahlil qilinadi.

Nazariy jihatdan solliq to'lovchilar reytingi tushunchasi quyidagi asoslarga tayanadi:

Fiskal xulq-atvor nazariyasi (tax compliance behavior), xususan Allingham va Sandmo (1972) tomonidan ishlab chiqilgan modelda solliq to'lovchi qarorlarini ehtimoliy jazolanish va foyda maksimallashtirish nuqtai nazaridan baholash tushuntirilgan. Unga ko'ra, solliq to'lashga intilish ko'p hollarda subyektiv xavf va manfaatlar nisbati bilan belgilanadi.

Reputatsion baholash va inson kapitali nazariyasi doirasida reytinglar ishonchlilikni oshiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi (Tirole, 1996; Becker, 1975).

Reyting va monitoring tizimlari orqali fiskal intizomni rag'batlantirish mexanizmlari James Alm (2012), Lars P. Feld va Bruno S. Frey (2007) tomonidan iqtisodiy-psixologik yondashuv orqali asoslangan.

Ushbu nazariy yondashuvlar Latviyada joriy etilgan tizimning metodologik negizini tushunishda muhim manbadir.

Xalqaro amaliyotda reyting asosidagi solliq nazorati tizimlari Yevropa Ittifoqi davlatlari, Osiyo (xususan, Xitoy), shuningdek, Rossiya va AQShda turli darajada joriy etilgan. Quyidagi manbalar xalqaro tajribani ochib beradi:

OECD (2024): "Tax Administration 2023" hisobotida ochiqlik, raqamlashuv va reyting orqali solliq intizomini oshirish mexanizmlari tahlil qilingan. Latviyaning rejalashtirilgan solliq islohotlari bu hujjatlarda yuqori baholangan.

European Commission Recovery and Resilience Plan – Latvia (2023): Ushbu hujjatga ko‘ra, Latviya reyting tizimini RRF (Recovery and Resilience Facility) islohoti doirasida, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash strategiyasi sifatida joriy qilgan.

IOTA (2024): Mintaqaviy soliq idoralari uyushmasi tomonidan Latviya reyting tizimi ochiqligi va algoritmik hisoblash tamoyillari bo‘yicha alohida e‘tirof etilgan.

World Bank (2022) hisobotida reytingga asoslangan fiskal monitoringning O‘zbekistonda joriy etilishi imkoniyatlari haqida bashoratlar keltirilgan.

Bu manbalar reyting mexanizmini shaffoflik, xatarlarni oldindan aniqlash va soliq boshqaruvi samaradorligini oshirish kontekstida baholaydi.

Latviyada reyting tizimi huquqiy asosini quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi:

“Par nodokļiem un nodevām” qonuni (Soliqlar va to‘lovlar to‘g‘risidagi qonun)ga 2023-yilda kiritilgan o‘zgartirishlar (18-moddaga 36-band) – VIDga reyting shakllantirish va uni e‘lon qilish vakolati berilgan.

VIDning rasmiy metodikasi (2023–2024 yillar): bu hujjatlarda reyting mezonlari, toifalari va algoritmlar izchil bayon qilingan. Har chorakda yangilanadigan tahlil natijalari esa kompaniyalar reytingini jamoatchilikka e‘lon qilish tartibini belgilaydi.

Latviyaning Moliya vazirligi tomonidan 2021–2022-yillarda ishlab chiqilgan Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash milliy dasturi, ushbu tizimning siyosiy asoslarini tashkil qiladi.

VID ochiq ma‘lumotlar portali orqali 2024-yil 1-chorakda 137 066 ta kompaniya reyting bahosi olgan, shulardan 18% — “A”, 43% — “B”, 6,6% — “C”, 3% — “J” va 29,5% — “N” toifalariga kirgani qayd etilgan. Ushbu statistik ko‘rsatkichlar soliq madaniyatining oshganligini va noaktiv korxonalar ulushining muammo ekanligini ko‘rsatadi.

Smite-Roķe (2024) tomonidan olib borilgan rasmiy intervyularda reytingning profilaktik va rag‘batlantiruvchi funksiyalari ta‘kidlanadi.

Ba‘zi yuridik va iqtisodiy ekspertlar (Delna.lv, Latvian Transparency) reytingning ommaga e‘lon qilinishi shaxsiy ma‘lumotlarga oid xavf tug‘dirishi mumkinligini ta‘kidlagan. Shuningdek, kichik tadbirkorlik subyektlari uchun reyting mezonlarining moslashuvchan emasligi (ya‘ni xodim bo‘lmasa — salbiy baho berilishi) bo‘yicha tanqidiy qarashlar bildirilgan.

Biroq bularning aksariyati tizimning ilk bosqichida shakllangan muhokamalar bo‘lib, amaliyotda reyting shaffoflik va fiskal madaniyatni oshiruvchi kuchli vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, Latviyada soliq to‘lovchilar reytingi tizimi ilmiy, institutsional va texnologik jihatdan asoslangan, xalqaro ilg‘or tajribalarga uyg‘un tarzda ishlab chiqilgan tizimdir. U nafaqat fiskal nazoratning yangi shakli, balki

davlat–biznes–jamoatchilik o‘rtasidagi ochiq muloqotni kuchaytiruvchi vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda Latviyada soliq to‘lovchilar reytingi tizimining huquqiy asoslari, baholash mezonlari, texnik ishlash algoritmi va amaliy natijalari tizimli yondashuv asosida o‘rganildi. Tadqiqotda deskriptiv (ta‘riflovchi), huquqiy-analitik va qiyosiy metodlar qo‘llanildi. Reyting tizimining tarkibi, J–N–C–B–A toifalariga ajratish mexanizmi, baholashda ishtirok etuvchi 6 ta mezon guruhi tahlil qilindi.

Ma‘lumotlar manbai sifatida VID (Latviya Davlat daromadlari xizmati) ochiq bazalari, 2024-yilgi statistik hisobotlar, shuningdek, OECD, Yevropa Komissiyasi va IOTA kabi xalqaro tashkilotlarning hujjatlari asos qilib olindi. Tahlilda grafik va strukturaviy baholash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari orqali reyting tizimining fiskal intizomga, soliq shaffofligiga va davlat–biznes munosabatlariga ko‘rsatgan ta‘siri aniqlab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Latviyada soliq to‘lovchilar reytingi tizimi bosqichma-bosqich joriy etilgan bo‘lib, uning paydo bo‘lishiga mamlakatdagi soliq intizomini yaxshilash va yashirin iqtisodiyotni qisqartirish zaruratlari asosiy sabab bo‘lgan.

Latviyada soliq to‘lovchilarning reytingi tizimi qonuniy jihatdan 2023-yilda qabul qilingan qonun o‘zgartirishlari bilan mustahkamlangan. Xususan, “Par nodokļiem un nodevām” (Soliqlar va to‘lovlar to‘g‘risidagi qonun) ga kiritilgan o‘zgartirishlar orqali Davlat daromadlari xizmati (latv. Valsts ieņēmumu dienests, VID) ga soliq to‘lovchilar reytingini joriy etish va uni e‘lon qilish vakolati berildi (1-rasm)¹. Mazkur qonunning 18-moddasiga kiritilgan 36-bandga muvofiq, VID har bir kompaniya uchun soliq majburiyatlarini bajarish darajasini aks ettiruvchi umumiy reyting bahosini shakllantirib, uni belgilangan tartibda oshkor qilmoqda.

Amaliyotda bu tizimni joriy etish 2018-yilda boshlangan edi. O‘sha vaqtdan beri VID ichki axborot tizimi orqali ayrim soliq to‘lovchilarga ularning soliq intizomi bahosi haqida ma‘lumot berib kelgan². Biroq, o‘sha dastlabki reyting ma‘lumotlari faqat kompaniyaning o‘ziga ko‘rinardi va tizim asosan informativ xarakterga ega edi. 2023-yil 30-iyunda kuchga kirgan qonunchilikdagi tuzatishlar bilan reyting tizimi yangilanib, 2024-yildan boshlab to‘liq joriy etildi. Endilikda, ushbu reytingning umumiy bahosi qonun asosida ommaga ham oshkor qilinadigan bo‘ldi. Bu o‘zgarishlar soliq to‘lovchilarning reyting bo‘yicha o‘z huquqlarini ham belgiladi. Masalan, har bir

¹ <https://www.vid.gov.lv/lv/nodoklu-maksataja-reitings>

² <https://kpmg.com/lv/lv/home/insights/2023/07/izmainas-nodoklu-maksataju-reitinga-sistema-un-nodoklu-aministracijas-kontroles-administracijas-procesos.html#:~:text=Kop%C5%A1%202018,no%20Padzi%C4%BCin%C4%81t%C4%81s%20sadarb%C4%ABbas%20programmas%20darb%C4%ABbas>

solliq to'lovchi Elektron deklaratsiya tizimi (EDS) orqali o'z reytingini va uni shakllantirishda foydalanilgan ko'rsatkichlar tafsilotlarini bilish huquqiga ega bo'ldi¹.

1-rasm. Latviya Davlat daromadlari xizmati (Valsts ieņēmumu dienests, VID)²

Yuqoridagi huquqiy asoslar tufayli, Latviyada solliq to'lovchilar reytingi tizimi rasmiy ravishda davlat solliqlar siyosatining bir qismiga aylangan. Bu tizimning joriy qilinishi, shuningdek, Yevropa Ittifoqining tiklanish jamg'armasi doirasidagi islohot choralaridan biri sifatida ham e'tirof etiladi. Zero, 2021–2022-yillarda Latviya hukumatining “yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash” milliy ish rejasida mazkur reyting tizimini joriy etish va solliq nazoratlarini optimallashtirish ko'zda tutilgan edi³. Shu tariqa, reyting tizimi qonunchilik va strategik dasturlarga muvofiq ravishda joriy etilib, VID tomonidan amalga oshirilmoqda.

Latviya solliq xizmati barcha solliq to'lovchi kompaniyalarni besh xil reyting toifasida baholaydi: “A”, “B”, “C”, “N” va “J”. Ushbu harfli toifalar kompaniyaning solliq majburiyatlariga muvofiqlik darajasini ifodalaydi⁴. Quyida ushbu reyting toifalarining ma'nosi keltirilgan (1-jadval).

¹<https://lvportals.lv/skaidrojumi/359220-kas-ietekme-nodokla-maksataju-reitingu-un-kadas-prieksrocibas-sagaida-agrupas-uznemumus-2024#:~:text=groz%C4%ABjumu%20normas%2C%20ar%20kur%C4%81m%20noteiktas,nodok%C4%BCu%20maks%C4%81t%C4%81ja%20reitinga%20kop%C4%93jo%20nov%C4%93rt%C4%93jumu>

² Muallif ishlanmasi

³https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CONSIL:ST_15548_2023_ADD_1#:~:text=including%20the%20adoption%20of%20a,work%20plan%20to%20restrain%20the

⁴<https://kpmg.com/lv/lv/home/insights/2023/07/izmainas-nodoklu-maksataju-reitinga-sistema-un-nodoklu-aministracijas-kontroles-administracijas-procesos.html#:~:text=Jaun%C4%81%20reitingu%20sist%C4%93ma%20b%C5%ABs%20pieejama,tikusi%20veidota%20ar%20%20pamatm%C4%93r%C4%B7iem>

1-jadval
Latviyada soliq to'lovchilar reyting toifalari va ularning mazmuni¹

Reyting toifasi	Ma'nosi (Davlat daromadlari xizmati VID talqiniga ko'ra)
A	Yaxshi muvofiqlik. Kompaniyada soliq qonunchiligini buzish xavflari yo'q. Barcha soliq majburiyatlari o'z vaqtida va to'liq bajariladi.
B	Muvofiqlikni yaxshilash zarur. Kompaniya umumiy soliq majburiyatlarini bajarib keladi, ammo ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha kamchiliklar mavjud. Masalan, ba'zan deklaratsiyalarni kech topshirish yoki soliqlarni kech to'lash holatlari kuzatiladi.
C	Muvofiqlik buzilishlari. Kompaniya jiddiy soliq qonunbuzarliklariga yo'l qo'ygan. Masalan, soliq qonun buzilishi tufayli QQS (Qo'shilgan qiymat solig'i) to'lovchilari reyestrtdan chiqarib yuborilgan yoki soliq huquqbuzarliklari sabab VID tashabbusi bilan uning xo'jalik faoliyati to'xtatilgan. Bunday kompaniyalarning ishonchliligi past deb baholanadi; agar faoliyati to'xtatilgan bo'lsa, qonun bo'yicha ular bilan hech qanday bitim tuzish mumkin emas.
N	Faol emas (noaktiv). VID ma'lumotlariga ko'ra, kompaniya iqtisodiy faoliyat olib bormayapti. Ya'ni, kamida oxirgi 6 oy davomida soliq hisoboti va deklaratsiyalarida deyarli hech qanday aylanma ko'rsatilmagan, xodimlar mavjud emas yoki ular uchun ish haqi deklaratsiya qilinmagan. Ish faoliyatini boshlashda bunday kompaniya bilan hamkorlik qilishdan avval, uning faoliyatsizligi inobatga olinishi lozim.
J	Yangi ro'yxatdan o'tgan. Kompaniya oxirgi olti oy ichida tashkil etilgan yangi soliq to'lovchi hisoblanadi. Hali bunday korxonada o'zini amaliyotda ko'rsatishga ulgurmagani bo'lsa-da, "yangi boshlanayotgan va vijdonan ish yuritishga intilayotgan har qanday tashabbus tahsinga loyiq" deb e'tirof etiladi.

Yuqoridagi reytinglar kompaniyaning soliq intizomi va xatarlar darajasini ko'rsatuvchi umumiy bahodir. Masalan, A reyting eng namunalari soliq intizomini, B reyting ayrim zaif tomonlar borligini, C reyting esa jiddiy muammolar mavjudligini bildiradi. N guruhi faoliyat olib bormayotgan (yoki faoliyati juda sust) subyektlarni ajratib ko'rsatsa, J guruhi yangi tashkil etilgan, o'z tarixiga ega bo'lmagan korxonalarni ifodalaydi. Bu reyting bahosi kompaniyaning soliq majburiyatlarini bajarish intizomi xulosa tarzida jamlanadi va boshqa manfaatdor tomonlarga ham kompaniya haqida muayyan ma'lumot beradi (masalan, potensial biznes hamkorlar reytingga qarab kompaniya ishonchliligini baholashlari mumkin).

VID ushbu harfli baholarni berishda oldindan belgilangan ko'rsatkichlar to'plamiga tayangan holda har bir kompaniyani tahlil qiladi. Jami oltita asosiy ko'rsatkichlar (mezonlar) guruhi mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

1. Ro'yxatdan o'tganlik va registratsiya ma'lumotlari. Kompaniyaning hozirgi holati (bankrotlik jarayoni bor-yo'qligi, faoliyatining VID tomonidan to'xtatilgani yoki yo'qligi, QQS to'lovchisi sifatida ro'yxatdan chiqarilgani yoki yo'qligi) tekshiriladi. Shuningdek, kompaniya rasmiylarining (rahbarlarining) soliq sohasidagi oldingi faoliyati va tarixiy muvofiqlik ko'rsatkichlari ham inobatga olinadi.

2. Deklaratsiya va hisobotlarni o'z vaqtida topshirish. Soliq deklaratsiyalari va boshqa majburiy hisobotlarni belgilangan muddatlarda taqdim etish-intizomi baholanadi.

3. Soliq to'lovlari. Soliqlarni o'z vaqtida va to'liq hajmda to'lash intizomi muhim mezondir. Agar qarzdorlik yuzaga kelgan bo'lsa, kompaniyaning o'z

¹ <https://www.vid.gov.lv/en/taxpayer-rating-system#:~:text=A>

tashabbusi bilan VIDga murojaat qilib, qarzni bo‘lib to‘lash jadvalini tuzgani kabi omillar ijobiy holat sifatida e‘tiborga olinishi mumkin.

4. Jarimalar va soliq tekshiruv natijalari. VID nazorat tadbirlari (audit, tekshiruv) davomida aniqlangan qo‘shimcha soliqlar va qo‘llangan jarimalar miqdori baholanadi. Xususan, soliq nazorati natijasida hisoblangan qo‘shimcha soliq summasi kompaniyaning umumiy to‘lagan soliqlariga nisbatan qanchalik ulushga egaligi, jarimalar qanchalik jiddiy huquqbuzarlikni ko‘rsatishi kabi jihatlar tahlil qilinadi. Vijdonan ishlaydigan korxonalarda ham ayrim xatolar tufayli kichik jarimalar bo‘lishi mumkin, lekin tizim jiddiy soliq qonun buzilishlarini alohida ajratib ko‘rsatadi.

5. Ish haqi darajasi va “konvertatsiya” xavfi. Kompaniyada to‘lanayotgan o‘rtacha ish haqi darajasi tegishli tarmoq va hudud bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar bilan solishtiriladi. Agar kompaniya ishchilarga g‘ayrioddiy ravishda juda past ish haqi to‘layotgan bo‘lsa, bu yashirin “konvertida” (rasmiy bo‘lmagan) ish haqi berilishi xavfidan dalolat berishi mumkin va reytingni pasaytiradi. Shu bilan birga, agar biror oydagi past ish haqi haqiqatan xodimlarning ta‘tili yoki boshqa sabablarga ko‘ra bo‘lsa, bunday holatlar hisobga olinmaydi.

6. Soliq deklaratsiyalaridagi xavfli tendensiyalar. VIDning o‘ziga xos xavf tahlili natijasida aniqlanadigan turli soliq xavflari ham reytingga ta‘sir qiladi. Masalan, QQS bo‘yicha tranzaksiyalar tahlilida gumonli holatlar ya‘ni kompaniyaning savdo operatsiyalari aksariyat ichki bozor bilan bo‘lsa-yu, lekin byudjetga juda kam QQS to‘lanayotgani; yoki kompaniya asosan Yevroittifoq ichidagi tovar aylanmasini deklaratsiya qilib, o‘zi vositachidek ko‘rinayotgani yoki uning xaridorlari o‘z deklaratsiyalarida ushbu kompaniyadan katta xaridlarni ko‘rsatgan, lekin u o‘zi bu savdolarni deklaratsiya qilmagan va h.k. Bularning barchasi maxsus xavf indikatorlari sifatida baholanib, B reytingni keltirib chiqaradi. Shuningdek, muddati o‘tgan yoki topshirilmagan soliq deklaratsiyalari mavjudligi, bank hisob raqamlarining yo‘qligi, soliq qarzlarni undirish choralari qo‘llanilgani kabi omillar ham shu guruhga kiradi va kompaniyani B reytingga tushib qoladi.

Yuqoridagi oltita mezon bo‘yicha har bir kompaniya tahlil qilinib, umumiy reyting bahosiga ega bo‘ladi[6]. Ushbu baholash kompaniyaning soliq majburiyatlariga qancha vijdonan rioya qilayotganini kompleks ravishda ko‘rsatadi. Reytingning asosiy vazifasi – soliq to‘lovchilarga o‘z holatini anglash va yaxshilashga yordam berishdir. Masalan, har bir kompaniya o‘zining EDS profilida reyting ko‘rsatkichlarining batafsil tahlilini ko‘rish mumkin. Bu yerda mezonlar bo‘yicha “yashil”, “sariq” yoki “qizil” signal ko‘rinishida baholar ko‘rsatiladi. Yashil indikator – mezon bo‘yicha talablar bajarilganini, sariq – e‘tibor qaratish va yaxshilash lozimligini, qizil esa – jiddiy muammo borligini bildiradi. Shu tariqa, reyting tizimi kompaniyalarga “qaysi jihatlar ustida ishlash kerakligi” bo‘yicha yo‘l xaritasi vazifasini o‘tashi ko‘zda tutilgan.

Reytingni hisoblash algoritmi oldindan belgilangan qoidalarga asoslanadi. VID har chorakda (yiliga kamida to‘rt marta) barcha kompaniyalar bo‘yicha mavjud ma‘lumotlarni tahlil qilib, reytinglarni qayta ko‘rib chiqadi. Baholash jarayoni bosqichma-bosqich istisno qilish usuli bilan amalga oshiriladi. Ya‘ni, avvalo ma‘lum

toifaga mansub kompaniyalar ajratib olinadi, soʻng qolganlariga navbatdagi mezonlar qoʻllanadi. Yakunda har bir kompaniyaga faqat bitta (eng mos) reyting toifasi tayinlanadi.

Latviyada soliq toʻlovchilar reytingini shakllantirish jarayoni qatʼiy belgilangan qoidalarga asoslangan boʻlib, Davlat daromadlari xizmati (VID) tomonidan yaratilgan algoritm orqali amalga oshiriladi. Ushbu algoritm kompaniyani baholashda mezonlar boʻyicha izchil va bosqichma-bosqich tahlil qilishni nazarda tutadi. Quyida reyting belgilash tartibining asosiy bosqichlari izohlanadi.

1-bosqichda yangi kompaniyalar (J) ajratib olinadi. Agar kompaniya reyting aniqlanayotgan sanadan oldinroq olti oydan kam vaqt muqaddam roʻyxatga olingan boʻlsa, unga avtomatik ravishda J reyting beriladi. Yangi korxonalariga hozircha boshqa xavf mezonlari qoʻllanmaydi. Agar kompaniya reyting sanasidan keyin roʻyxatdan oʻtgan boʻlsa (yaʼni, juda yangi boʻlsa), u ushbu davr uchun umuman reyting olmaydi va keyingi chorakda baholanadi.

2-bosqichda faol boʻlmagan kompaniyalar (N) ajratiladi. Agar kompaniya soʻnggi 6 oy ichida deyarli iqtisodiy faollik koʻrsatmagan boʻlsa, unga N reyting beriladi. VID buni aniqlash uchun quyidagi mezonlarga qaraydi yaʼni, soʻnggi yarim yildagi jami deklaratsiyalangan soliqlar summasi 750 yevrodan oshmagan boʻlsa va bir vaqtda quyidagi holatlardan biri mavjud boʻlsa (a) kompaniya iqtisodiy faoliyatsizlik tufayli QQS reystridan chiqarilgan yoki (b) xodimlar boʻyicha hech qanday ish haqi deklaratsiyasi yoʻq va davlat byudjetiga toʻlangan soliqlar 150 yevrodan kam boʻlishi boʻyicha tahlil qiladi. Agar kompaniya shu “noaktiv” toifaga tushsa, unga boshqa xavf indikatorlari qoʻllanilmaydi va reytingi “N” deb belgilanadi.

3-bosqichda jiddiy qonunbuzarliklari boʻlgan kompaniyalar (C) ajratiladi. Agar kompaniyaning xoʻjalik faoliyati VID tomonidan soliq qonunbuzarliklari sabab toʻxtatilgan boʻlsa yoki u soliq sohasidagi qoidabuzarliklar tufayli VID tashabbusi bilan QQS toʻlovchilar reystridan chiqarilgan boʻlsa, bunday kompaniya darhol C reyting oladi. Bu toifadagi subyektlar eng yuqori xavfli deb koʻrilib, boshqa mezonlar masalan, ish haqi darajasi yoki boshqalar inobatga olinmaydi, chunki allaqachon katta qonunbuzarlik aniqlangan. Albatta, kompaniya oʻz profilida boshqa indikatorlarda ham qanday kamchiliklar borligini koʻrishi mumkin, lekin ular umumiy reyting bahosiga qoʻshimcha taʼsir qilmaydi.

4-bosqichda muayyan xavf omillari bor kompaniyalar (B) ajratiladi. Yuqoridagi J, N, C guruhlariga kirmagan kompaniyalar orasida, agar birorta boʻlsa ham sezilarli soliq xavfi aniqlangan boʻlsa, bunday kompaniyalarga B reyting beriladi. “Sezilarli soliq xavfi” deganda, yuqorida sanab oʻtilgan oltita mezon boʻyicha qizil signal beruvchi holatlardan birortasining mavjudligi tushuniladi. Masalan, soliq qarzi yoki agar kompaniyaning oxirgi oy yakunidagi soliq qarzi 15 000 yevrodan oshsa yoki uning umumiy toʻlangan soliqlariga nisbatan qarz ulushi yuqori darajada boʻlsa, bu jiddiy xavf belgisi sifatida B guruhiga tushishiga sabab boʻladi. Yoki qarzni boʻlib toʻlash jadvali mavjud boʻlsa-yu, ammo uning atigi <70% qismi toʻlangan boʻlsa bu ham xavf indikatoridir. Ish haqi boʻyicha xavflar boʻyicha, agar kompaniyada oʻrtacha ish haqi davlat belgilagan eng kam miqdordan ham past boʻlsa yoki tarmoq/regional

o'rtachaning 50%idan past bo'lsa bu "konvertatsiya" (norasmiy ish haqi) ehtimoli borligini ko'rsatadi va B reytingga olib keladi. Yoki ishchilar mavjud bo'lsa-yu, lekin umuman ish haqi deklaratsiya qilinmagan bo'lsa (ayniqsa, qurilish yoki taksi kabi sohalarda faoliyat yuritib, lekin ish haqini ko'rsatmagan bo'lsa) bu ham jiddiy xavf sanaladi. QQS bo'yicha xavf ko'rsatkichlari ham B guruhiga tushishga sabab bo'ladi. Masalan, kompaniya o'z operatsiyalarida "riskli kontragentlar" bilan ishlagan ya'ni, uning yetkazib beruvchilari keyinchalik soliq qonunbuzarliklari uchun QQS reyestridan chiqarilgan bo'lsa yoki kompaniya asosan Latviyada savdo qilsa-da, deyarli QQS to'lamayotgan bo'lsa; yoki kompaniya bir necha yil davomida doimiy ravishda byudjetdan QQS qaytarib olgan holda, deyarli hech qanday sotuv amalga oshirmagan bo'lsa bularning barchasi QQS bo'yicha xatar belgilari hisoblanib B reytingni keltirib chiqaradi. Shuningdek, ketma-ket ikki yoki undan ortiq soliq deklaratsiyasini topshirmaganlik, yillik moliyaviy hisobotni bermaganlik, hatto kompaniya rasmiylarining xalqaro sanksiyalarga tushganligi kabi omillar ham shu guruhga kiradi va kompaniyani B reytingga tushirishi mumkin

5-bosqich esa qolgan barcha kompaniyalarga A reyting beriladi. Agar kompaniya yuqoridagi J, N, C kategoriyalariga kirmasa va B reytingga sabab bo'ladigan hech qanday muhim xavf omiliga ega bo'lmasa, demak u A reytingli soliq to'lovchi hisoblanadi. Bunday kompaniya soliq qonunlariga to'liq rioya qiluvchi, tartibli soliq to'lovchi sifatida e'tirof etiladi. Albatta, ayrim kichik va ahamiyatsiz kamchiliklar A guruhidagi kompaniyalarda ham bo'lishi mumkin, lekin ular reytingga jiddiy ta'sir qilmaydi. Kompaniya o'z profilida bunday nisbatan arziyasiz xavf belgilarini ko'rish va istasa, bartaraf etishi mumkin.

Yuqoridagi algoritm har chorakda tatbiq etilib, reytinglar muntazam ravishda yangilanadi. Reytingni hisoblashda qo'llanilgan aniq davrlar va ma'lumotlar bo'yicha har bir kompaniya o'z EDS profilida batafsil ma'lumot ko'ra oladi. Shu tariqa, tizim avtomatlashtirilgan ravishda belgilangan qoidalar asosida ishlaydi va barcha subyektlarga teng mezonlar qo'llanadi.

Latviyada soliq to'lovchilar reytingi tizimini boshqarish va amalga oshirish uchun mas'ul organ Davlat daromadlari xizmati (VID)dir. Reyting bahosi bevosita VID tomonidan shakllantiriladi va e'lon qilinadi. VID har chorakda o'zining elektron ma'lumotlar bazalaridagi ma'lumotlarni tahlil qilib, har bir kompaniyaning reytingini belgilaydi yoki yangilaydi. Shuningdek, reyting natijalarini VIDning ochiq ma'lumotlar bazasi orqali jamoatchilikka taqdim etadi.

Tizimning to'g'ri va xolis ishlashi ustidan nazorat asosan ichki darajada amalga oshiriladi. VID qonunchilikda belgilangan mezonlar va tartib-qoidalar asosida reytingni hisoblaydi hamda uning aniqligi uchun javobgar hisoblanadi. Mazkur tizim qonun asosida joriy qilinganligi sababli, VID reytingni aniqlashda barcha me'yoriy hujjatlarga rioya etishi shart. Soliq to'lovchilar esa o'z navbatida reyting shakllanishi jarayonining shaffofligini ta'minlash uchun ayrim huquqlarga ega. Yuqorida ta'kidlanganidek, har bir kompaniya o'ziga tegishli reyting ko'rsatkichlarini EDS tizimida batafsil ko'rish mumkin. Bu esa nazoratning bir shakli ya'ni, kompaniya agar

reytingi noto‘g‘ri hisoblangan deb hisoblasa, VIDga murojaat qilib o‘z ma‘lumotlarini aniqlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tizim uchun javobgarlik yuridik nuqtai nazardan ham belgilangan. Reyting ma‘lumotlarini e‘lon qilish qonun bilan ruxsat etilgan bo‘lsa-da, VID ushbu ma‘lumotlarning maxfiylik va to‘g‘rilik talablariga javob berishini ta‘minlashi kerak. Misol uchun, kompaniya reytingi aniqlashda foydalanilgan ba‘zi ma‘lumotlar (agar ular milliy yoki xalqaro qonunchilikka ko‘ra oshkor etilishi taqiqlangan bo‘lsa) kompaniyaning o‘ziga ham berilmasligi mumkin. Bunday maxfiy risk axborotlari reytingga ta‘sir ko‘rsatmaydi va e‘lon qilinmaydi¹. Lekin shunga qaramay, VID bunday axborotlarni ichki soliq nazorati faoliyatida (masalan, xavfli holatlarni tekshirishda) qo‘llashda davom etadi.

Reyting tizimining umumiy nazorati, albatta, Latviyaning Moliya vazirligi va hukumat siyosati doirasida amalga oshiriladi. Chunki soliq ma‘muriyati (VID) shu vazirlikka bo‘ysunadi. Agar ushbu tizim faoliyatida jiddiy muammolar kuzatilsa yoki biznes hamjamiyatida norozilik uyg‘otsa, tegishli nazorat organlari (masalan, Ombudsman yoki sud tizimi) aralashishi ham mumkin. VID direktori Baiba Smite-Rože xonimning ta‘kidlashicha, reyting tizimi joriy etilishidan ko‘zlangan maqsad – jamiyatda “halol biznes yuritish”ga bo‘lgan tushuncha va talabni kuchaytirish, tadbirkorlarni halol ishlashga undash va ularga buning yo‘llarini ko‘rsatib berish, shuningdek, halol kompaniyalarni xavfli bitimlardan himoya qilishdan iboratdir². Bu bayonot tizim qanday boshqaruv prinsiplariga asoslanishini ham ko‘rsatadi ya‘ni, VID faqat jazolovchi emas, balki ko‘maklashuvchi va rag‘batlantiruvchi rolda chiqmoqda.

Reyting baholari davriy ravishda yangilanib turadi. VID ma‘lumotiga ko‘ra, soliq to‘lovchilar reytingi kamida har chorakda bir marta qayta ko‘rib chiqiladi. Yil davomida to‘rt marotaba yangilash amalga oshiriladi. Demak, kompaniya o‘z faoliyatidagi soliq intizomi borasida ijobiy yoki salbiy o‘zgarish qilsa, uch oy ichida uning reytingida aks etadi.

Reyting yangilanish sanalari odatda chorak yakunlari bilan bog‘liq. Har bir chorak tugagach, VID o‘z axborot tizimida mavjud oxirgi ma‘lumotlar (masalan, o‘tgan chorak davomida topshirilgan barcha deklaratsiyalar, to‘lovlar, qarzdorlik holati, jarimalar va boshqalar) asosida barcha kompaniyalarni qayta baholaydi. Reyting aniqlanadigan sana holatiga har bir ko‘rsatkichning ahvoli baholanadi. Shundan so‘ng, yuqorida bayon etilgan algoritm asosida (J, N, C, B, A ketma-ketligida) kompaniyalarga yangilangan reyting belgilanadi.

Yangilanish jarayoni avtomatik tarzda axborot tizimi orqali amalga oshadi. Shu sababli, reytinglarning e‘lon qilinishi ham ma‘lum bir kechikish bilan sodir bo‘ladi. Har chorak tugaganidan keyin qisqa vaqt ichida yangi reytinglar VIDning ochiq bazasida jamlanadi. Masalan, 2024-yil 1-chorak yakunlari bo‘yicha reytinglar aprel oyida yangilanib e‘lon qilinadi, 2-chorak yakuni bo‘yicha – iyulda, va hokazo. VID

¹ <https://www.vid.gov.lv/en/taxpayer-rating-system#:~:text=profile%20in%20the%20Taxpayer%20Rating,Indicators>

² <https://www.vid.gov.lv/en/article/company-tax-payment-ratings-can-now-be-found-srs-website#:~:text=SRS%20Director%20General%20Baiba%20%20C5%A0mite,engaging%20in%20potentially%20risky%20transactions>

ma'lumotlariga ko'ra, ayrim holatlarda yil davomida bundan ko'proq ham yangilash o'tkazilishi mumkin, lekin standart sifatida choraklik muddat belgilangan.

Reyting yangilanishini kuzatish uchun tadbirkorlar EDS tizimidan foydalanadilar. Har bir yangilanishda kompaniya o'z profilida o'z reyting bahosi o'zgargan yoki o'zgarmaganini ko'rishi va agar o'zgargan bo'lsa, qaysi ko'rsatkichlar tufayli o'zgarganini tahlil qilishi mumkin. Agar kompaniya oraliq davrda o'z holatini yaxshilagan bo'lsa (masalan, qarzini yopgan, kechikkan deklaratsiyalarini topshirgan yoki ish haqlarini oshirgan bo'lsa), navbatdagi reyting yangilanishida bu ijobiy o'zgarishlar hisobga olinib, reytingi masalan B dan A ga ko'tarilishi mumkin. Aksincha, e'tibor bermagan kamchiliklar davom etsa yoki yangilari qo'shilsa, reyting pasayishi mumkin.

Ochiq ma'lumotlar bazasida ham reytinglar yangilanishi aks etadi. VIDning rasmiy veb-saytida maxsus "Soliq to'lovchilar reytingi" bo'limi mavjud bo'lib, u yerda istalgan kishi har bir kompaniyaning joriy reyting toifasini qidirib ko'rishi mumkin¹. Ushbu ochiq reyestr ham vaqti-vaqti bilan yangilanadi. Demak, ham jamiyat, ham biznes hamkorlar har chorakda kompaniyalar haqida yangilangan bahoni bilib borish imkoniyatiga ega.

Reyting tizimi, avvalo, tashkiliy-texnik ko'rsatkichlarga asoslanganligi sababli, har bir kompaniya o'z reytingiga bilvosita ta'sir o'tkazishi mumkin. O'z soliq intizomini yaxshilash orqali reytingini ko'tarishi yoki uni saqlab qolishi mumkin. Tizim joriy etilishidagi asosiy maqsad ham shunda ya'ni kompaniyalar reytingdagi holatini ko'rib, o'zlarini o'zlari tuzatishga intilishadi.

Kompaniyaning reytingiga ta'sir ko'rsatishning eng samarali yo'li ko'rsatkichlarni yaxshilash. Agar korxonada B reytingida bo'lsa va uni A qilishni istasa, u holda B reytingiga sabab bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etishi lozim. Masalan, agar B reytingi soliq qarzi tufayli qo'yilgan bo'lsa, qarzni imkon qadar tezroq to'lash yoki bo'lib to'lash jadvaliga rioya etish zarur. Agar deklaratsiyalar kechikib topshirilgani uchun bo'lsa, unda barcha hisob-kitoblarni belgilangan muddatlarda topshirishni yo'lga qo'yishi kerak.

Reyting natijalaridan norozi bo'lgan kompaniyalar uchun ham muayyan choralar mavjud. Avvalo, agar kompaniya o'z reytingi noto'g'ri hisoblangan deb hisoblasa, u VIDga murojaat qilib, tegishli tushuntirish yoki tuzatish kiritishni so'rashi mumkin. Chunki reyting obyektiv ma'lumotlarga asoslanadi, lekin ba'zida xatoliklar yoki yangilanmay qolgan ma'lumotlar bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Masalan, kompaniya allaqachon qarzni to'lagan, biroq ayni reyting hisoblangan kunda bu to'lov tizimida aks etmay qolgan bo'lishi mumkin. Bunday holatda kompaniya VID bilan bog'lanib, ma'lumotlarini yangilashni so'rashga haqli. Bundan tashqari, qonuniy himoya vositalari nuqtai nazaridan, agar kompaniya reyting bahosi uning obro'siga jiddiy putur yetkazmoqda deb hisoblasa va uni adolatsiz deb bilsa, umumiy tartibda yuqori turuvchi

---

¹ <https://lvportals.lv/skaidrojumi/359220-kas-ietekme-nodokla-maksataju-reitingu-un-kadas-prieksrocibas-sagaida-a-grupas-uznemumus-2024#:~:text=No%202024,nodok%C4%BCu%20maks%C4%81t%C4%81ja%20reitinga%20kop%C4%93jo%20nov%C4%93rt%C4%93jumu>

organlarga shikoyat qilishi yoki hatto sudga murojaat etishi mumkin. Latviyaning “Soliqlar va to‘lovlar to‘g‘risida”gi qonunida soliq ma‘muriyati qarorlariga shikoyat qilish tartibi ham belgilangan (odatda, kompaniyalar 30 kun ichida VIDning har qanday harakatiga rasmiy shikoyat kiritish huquqiga ega). Reytingning o‘zi jarima yoki majburlov chorasi bo‘lmasa-da, agar u noto‘g‘ri axborot asosida belgilangan bo‘lsa, kompaniya uni to‘g‘rilatish uchun shu umumiy shikoyat mexanizmidan foydalanishi mumkin.

Biroq, aksariyat hollarda kompaniyalar reytingdan shikoyat qilgandan ko‘ra, uning sabablarini bartaraf etishga harakat qilishi oqilona yo‘l bo‘ladi. Chunki reyting, aslida, jorimaviy emas, informativ vositadir. U ogohlantirish beradi, lekin hech qanday jarima yoki to‘siq qo‘ymaydi. Demak, kompaniya o‘z reytingini oshirish uchun tizim ko‘rsatgan kamchiliklarni tuzatishi kifoya. Bu nafaqat reytingni yaxshilaydi, balki korxonaning soliq masalalaridagi umumiy holatini ham sog‘lomlashtiradi. Shu sababdan, reyting tizimi konstruktiv muloqot va hamkorlik muhitida ishlaydi.

Xulosa qilish mumkinki, reytingga ta‘sir o‘tkazish kompaniyaning o‘z qo‘lida – “halol soliq to‘lovchi bo‘lish” orqali u doimo yuqori baho oladi. Agar biror nohaqlik yuz bersa, kompaniya o‘z huquqlaridan foydalanib masalani ko‘tarishi va hal qildirishiga qonuniy zamin bor. Bu tizimni biznes uchun muloqotga ochiq va motivatsion mexanizm deya ta‘riflash mumkin.

Soliq to‘lovchilar reytingi tizimi Latviyada jamoatchilik va ishbilarmon doiralar tomonidan asosan ijobiy qabul qilindi, chunki u halol va nohalol soliq to‘lovchilar o‘rtasida ochiq-oydin farq paydo qildi va soliq madaniyatini oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, ba‘zi tashvish va munozarali jihatlar ham yo‘q emas edi.

Oddiy fuqarolar va ayniqsa iste‘molchilar nuqtai nazaridan, reyting tizimi korxonalar haqida qo‘shimcha foydali ma‘lumot manbai sifatida ko‘rildi. 2024-yildan boshlab VID veb-sayti orqali istalgan odam har qanday kompaniyaning reyting toifasini tekshirishi mumkin bo‘ldi. Bu, masalan, biror kishi muayyan firma bilan shartnoma tuzishdan oldin uning soliq intizomi qay darajada ekani haqida tasavvurga ega bo‘lishiga imkon yaratadi. Shunday qilib, jamoatchilik orasida ochiqlik va shaffoflikka intilish ko‘zga tashlandi. Mazkur tizim jamoada “halollik – eng yaxshi siyosat” degan qarashni mustahkamlashiga umid qilindi. Albatta, reyting mazmunan soliq masalalariga oid bo‘lsa-da, ko‘pchilik uchun bu kompaniyaning umumiy ishonchliligi belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu sababli jamoatchilik orasida A reytingli kompaniyalarga nisbatan ishonch oshib, C yoki B reytingli kompaniyalarga nisbatan ehtiyotkorlik tuyg‘usi paydo bo‘lishi kutilgan.

Latviya tadbirkorlarining dastlabki munosabatlari turlicha bo‘ldi. Ko‘plab halol va intizomli kompaniyalar reyting tizimini qo‘llab-quvvatladilar, chunki bu ularga qo‘shimcha reputatsion foyda keltirishi aniq edi. Ayniqsa, A guruhiga kirgan korxonalar omma oldida e‘tirof etilib, ularning raqobatbardoshligi oshdi. Yuqorida qayd etilganidek, A reyting korxonalariga soliq xizmati bilan ishlashda ham alohida imtiyozlar beradi. Bu ham biznes uchun jozibadorlik aks etadi. Masalan, A reytingli kompaniyalar soliq organidan ma‘lumotnoma olish yoki QQS qaytimini olish kabi masalalarda tezlashtirilgan xizmat oladilar, shuningdek, ularga qarshi qo‘shimcha

tekshiruvlar rejalanmaydi. Bu imkoniyatlar, albatta, halol kompaniyalar tomonidan ijobiy qabul qilindi.

Latviya Respublikasida soliq to'lovchilarni baholash reyting tizimi doirasida "A" darajasiga ega bo'lgan yuridik shaxslarga bir qator rasmiy va amaliy imtiyozlar taqdim etiladi. Ushbu imtiyozlar soliq intizomiga qat'iy rioya qilgan, qonunchilik talablariga muvofiq faoliyat yuritayotgan kompaniyalarni rag'batlantirishga xizmat qiladi. Quyidagi jadvalda "A" reytingli soliq to'lovchilar uchun taqdim etiladigan asosiy qulayliklar yoritilgan (2-jadval).

Shu bilan birga, B va C reytingli kompaniyalar uchun bu tizim bir oz tashvish uyg'otdi. Chunki endilikda ularning nomi yonida ommaga "soliq muammolari bor" degan tamg'a paydo bo'ldi. Ba'zi biznes vakillari B guruhiga tushib qolish obro'ga putur yetkazishi mumkinligidan xavotir bildirishdi. Bundan tashqari, B guruhidagi juda ko'p korxonalar umumiy soliq tushumlarining atigi 13% atrofini to'laydi, A guruhidagilar esa 86%dan ortig'ini ta'minlaydi¹. Bu statistikani ko'rgan tadbirkorlar jamoasi tushundiki, aksariyat halol soliq to'lovchilar allaqachon A guruhiga kiradi va B guruhida qolish ko'proq riskli segmentga xos.

2-jadval

"A" darajali reytingga ega kompaniyalar uchun imtiyozlar²

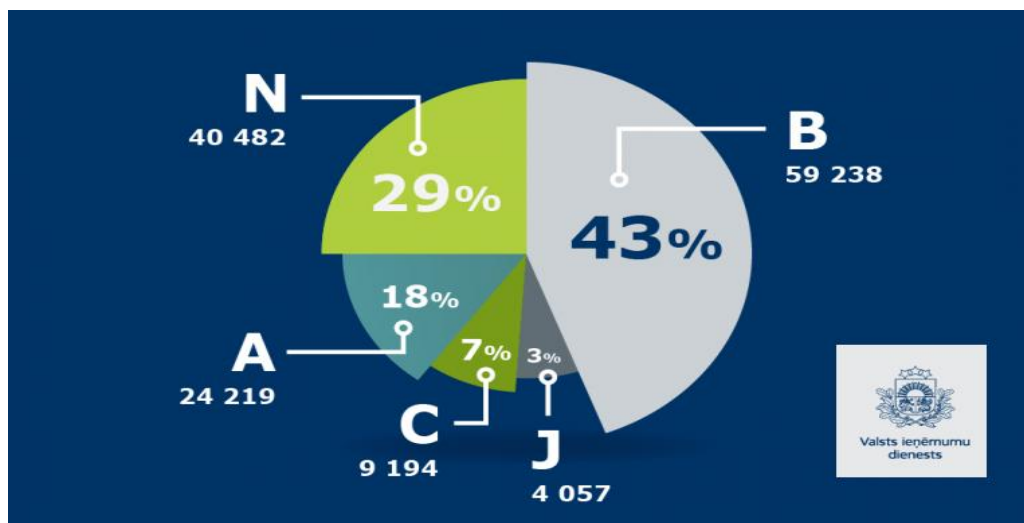
T/r	Imtiyozlar	Tasnif
1.	Aksiz tovarlari bilan tijorat faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya olish yoki qayta rasmiylashtirish	Kompaniya barcha zarur hujjatlarni topshirib, davlat boji to'langanidan keyin 10 ish kuni ichida litsenziya olish huquqiga ega bo'ladi. Biroq, ba'zi holatlarda VID litsenziya berishdan bosh tortishga haqli.
2.	Aksiz stavkasiga chegirma olish imkoniyati	«A» reyting kompaniyalari uchun aksiz stavkalariga nisbatan chegirmalar ko'zda tutilgan.
3.	Yozma murojaatlarga tezkor javob olish	Kompaniya yozma murojaatiga 10 ish kuni ichida javob oladi (standart holatlardagina). Agar murakkab holat bo'lsa, tahlil yoki boshqa tashkilotlar bilan maslahatlashuv talab etilishi mumkin.
4.	Byudjet bilan hisob-kitoblar bo'yicha ma'lumotnoma olish	Kompaniyaga 1–3 ish kuni ichida byudjet bilan hisob-kitob holatini aks ettiruvchi ma'lumotnoma taqdim etiladi.
5.	Nerezident tomonidan olingan daromad va to'langan daromad solig'i to'g'risida ma'lumotnoma	Bu hujjat 10 ish kuni ichida taqdim etiladi.
6.	Past soliq yurisdiksiyalaridagi operatsiyalar uchun foyda solig'ini qo'llamaslik ruxsatnomasi	10 ish kuni ichida beriladi.
7.	Elektron deklaratsiya tizimi orqali yuborilgan savollarga javob olish	Kompaniya 5 ish kuni ichida javob oladi.
8.	Soliq qarzdorligini majburan undirib olishni kechiktirish	Agar kompaniya qarzni ma'lum muddat ichida to'lashga majburiyat olgan bo'lsa, bu davrda VID majburan undirish choralarini boshlamaydi (lekin da'vo ta'minoti choralarini saqlab qoladi).
9.	Yangi avtomobillar bo'yicha avtomatlashtirilgan cheklovni bekor qilish	5 yil ichida ishlab chiqarilgan, Yevropa Ittifoqidan olib kiritilgan va M1 yoki N1 toifasiga kiruvchi

¹<https://lvportals.lv/skaidrojumi/359220-kas-ietekme-nodokla-maksataju-reitingu-un-kadas-prieksrocibas-sagaida-a-grupas-uznemumus-2024#:~:text=Interesanti%20ir%20dati%2C%20kurus%20ataino,B%20nov%2C%20rt%2C%20jumu%20sa%2C%20mu%2C%20A1ie%20E2%80%93%2013%2C2>

² Muallif ishlanmasi

T/r	Imtiyozlar	Tasnif
		avtomobillarga nisbatan 2 ish kuni ichida majburiy musodara cheklovi olib tashlanadi.
10.	QQSning ortiqcha summasini qaytarish muddati	QQS bo'yicha ortiqcha to'lov summasi 10 ish kuni ichida qaytariladi (soliq deklaratsiyasi topshirilgan kundan yoki muddat o'tgan kundan boshlab).
11.	Eksport qilinadigan tovarlarning kelib chiqish mamlakatini aniqlash bo'yicha konsultatsiya	REX (Registered Exporter System) yoki AE (Authorised Exporter) sertifikatiga ega bo'lgan eksportchilar VID tomonidan maxsus maslahat olish imkoniyatiga ega bo'ladi.
12.	Import bojxona deklaratsiyalarining avtomatik tarzda chiqarilishi	Ba'zi bojxona tartib kodi (masalan, 51, 53) va protsedura kodi (6121) dan tashqari holatlarda import bojxona deklaratsiyasi xodim aralashuviziz avtomatik ravishda chiqariladi.
13.	Import, eksport va qayta ishlash uchun ruxsatnomalar	Tegishli hujjatlar taqdim etilganidan keyin 10 ish kuni ichida ruxsatnomalar beriladi (istisno holatlar bundan mustasno).
14.	General kafolat ruxsatnomasini olish	100% garov kafolatli ruxsatnoma 15 ish kuni ichida taqdim etiladi.
15.	Taniqli eksportchi (AE) maqomini olish	Hujjatlar topshirilgach, 8 ish kuni ichida beriladi.
16.	Ro'yxatdan o'tgan eksportchi (REX) maqomini olish	2 ish kuni ichida ruxsatnoma taqdim etiladi.
17.	Uglerod chiqindilarini muvofiqlashtirish mexanizmi bo'yicha ariza ko'rib chiqilishi	80 kun ichida kompaniyaga status beriladi.

Yana bir jihat – faol emas (N) guruhidagi korxonalarining ko'pligi edi (umumiy bazaning qariyb 30% ini tashkil qildi). Bu holat biznes hamjamiyatida xavotirli tendensiya sifatida tilga olindi, chunki juda ko'p sonli “noaktiv” shirkatlarning mavjudligi iqtisodiyotda samarasiz subyektlar borligini ko'rsatadi. Biroq, bunday korxonalar faol ishlab turgan bizneslarga taalluqli emasligi sabab, tadbirkorlar reyting tizimini asosan o'zlari ishlayotgan aktiv kompaniyalar kontekstida muhokama qilishdi.

2-rasm. 2024 yil boshida Latviya kompaniyalarining reyting toifalari bo'yicha taqsimlanishi¹

¹ lvportals.lv

Umuman olganda, Latviya ishbilarmon doiralari reyting tizimini raqobatga salbiy taʼsir qilmaydigan, aksincha sogʻlom raqobatni ragʻbatlantiradigan omil sifatida koʻra boshladi. Chunki halol ishlovchi korxonalar endi ochiq tanilib, bu ularga mijoz va hamkor jalb etishda yordam beradi. Nohalolroq boʻlganlar esa soya ostida qolib ketmasdan, muammolarini hal etishga majbur boʻladilar, aks holda bozorda ham ularga ishonch pasayishi mumkin (2-rasm).

Koʻrinib turibdiki, reyting bahosi berilgan 137 066 ta kompaniyaning qariyb 18%i A guruhida, 43%i B guruhida, 6,6%i C guruhida, 3%i J (yangi) guruhida va 29,5%i N (faol emas) guruhida toʻplangan. Ushbu statistik koʻrsatkichlar halol soliq toʻlovchilar soni anchagina yuqori ekanini, aksincha, jiddiy muammo va xavfga ega korxonalar (C guruhi) ulushi juda past ekanini koʻrsatadi. Shuningdek, roʻyxatdan yangi oʻtgan kompaniyalar ulushi ham kichik (3%), ammo “noaktiv” kompaniyalar ulushi (29,5%) eʼtiborni tortadi va soliq idorasi buni salbiy holat deb baholagan.

Reyting tizimi xalqaro darajada ham eʼtiborni tortdi. OECD kabi tashkilotlar Latviyaning bu tashabbusini ijobiy baholadilar. 2024-yilgi OECD iqtisodiy sharhida qayd etilishicha, Latviyada soliq majburiyatlarini bajarish tarixi asosida jamoatchilik uchun ochiq reyting tizimi joriy etilgani taʼkidlangan va bu tizim davlat xaridlarida halol kompaniyalarni ragʻbatlantirish hamda obroʻ orqali muvofiqlikni oshirishga xizmat qilishi aytilgan[7]. Yevropa Komissiyasi ham oʻz monitoringida Latviyaning RRF islohoti doirasida soliq toʻlovchilar reytingini joriy etganini qayd etdi va bu chora yashirin iqtisodiyotni jilovlash yoʻlida muvaffaqiyatli bajarilgan vazifa sifatida eʼtirof etildi. Mintaqaviy soliq idoralari uyushmasi IOTA ham 2024-yil may oyida maxsus xabar chop etib, Latviyaning ushbu yangi tizimi endi barcha korxonalar uchun ochiq va ishlayotganini maʼlum qildi[6]. Bu xabarda reyting tizimi Yevropa jamgʻarmasi islohoti doirasida, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning kengroq choralaridan biri ekani alohida urgʻulandi.

Xalqaro ekspertlar nazarida, reyting tizimi innovatsion yondashuv boʻlib, u soliq maʼmuriyatlari ishini zamonaviylashgan usulga oʻtkazadi. Masalan, ayrim tahlilchilarning fikricha, 2024-yilda joriy etilgan ushbu reyting tizimi soliq boʻyicha risklarni kompaniyalarning oʻzlariga oshkor qilish orqali ularni oʻz holatini yaxshilashga undaydi va natijada soliq tushumlaridagi ayrim kamomadlarni qisqartirishga yordam beradi¹. Bu tizim sifati yaxshilanib borayotgan soliq boshqaruvi siyosatining bir qismi sifatida eʼtirof etilmoqda. Masalan, hukumat samaradorligi va tartibga solish sifatini oshirish omillaridan biri deb koʻrilmogda.

Albatta, baʼzi tanqidlar ham yoʻq emas edi. Ayrim yuridik mutaxassislar reytingning ommaviy eʼlon qilinishi shaxsiy maʼlumotlar va tijorat obroʻsiga taʼsiri bor-yoʻqligini muhokama qilishdi. Masalan, agar kompaniya “B” deb eʼlon qilinsa, bu unga tuhmat yoki notoʻgʻri axborot tarqatish emasmi, degan savollar koʻtarildi. Biroq huquqiy nuqtai nazardan, reyting – bu faktlarga asoslangan baho (kompaniyaning oʻz harakatlari natijasi), shu bois u tijorat sirini oshkor etish yoki tuhmat qilish tushunchalariga kirmasligi qayd etildi. Yana bir tashvish – agar tizimdagi maʼlumot

¹<https://journals.ru.lv/index.php/JRESJ/article/download/8324/6766/10378#:~:text=and%20the%20tax%20gap,analyse d%20is%20government%20efficiency>

yangilanmasa yoki xato bo'lsa, kompaniya obro'siga ziyon yetishi mumkin. Bu masala bo'yicha VID operativ tuzatishlar kiritish mexanizmi borligini ma'lum qildi.

Shuningdek, ba'zi kichik biznes egalari "Biz soliqlarimizni to'layapmiz, lekin baribir B reytingdaman, chunki masalan, xodim yo'q va hech kimga ish haqi to'lamayman, shu ham kamchilik deb hisoblanibdi", degan e'tirozlarni bildirdilar. Haqiqatan, agar yakka tartibdagi tadbirkor xodim ishlatmasa va o'zi eng kam ish haqidan ham kam daromad olayotgan bo'lsa, tizim uni noaktiv (N) deb qabul qilishi mumkin. Bunday individual vaziyatlarda, albatta, reyting mezonlari barcha uchun bir xil qoida qo'llaydi, shaxsiylashtirilmagan. Ammo bunday hollarning barchasiga qaralsa, u qadar ko'p emas va tizim dizayni umuman to'g'ri ekani tan olindi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Latviyada soliq to'lovchilar reytingi tizimi raqamli fiskal boshqaruvning innovatsion elementlaridan biri bo'lib, u mamlakatda soliqqa oid intizomni oshirish, yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish va halol tadbirkorlikni rag'batlantirish maqsadida joriy etilgan. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Reyting tizimi qonunchilik asosida mustahkamlangan bo'lib, VID tomonidan har chorakda avtomatik tarzda yangilanadi va jamoatchilikka ochiq holda e'lon qilinadi;

- Kompaniyalar A, B, C, N va J reyting toifalariga ajratiladi va bu toifalar soliq xulq-atvorini aniq ifodalaydi;

- Baholash olti asosiy mezon guruhi asosida amalga oshiriladi: huquqiy maqom, deklaratsiyalar intizomi, soliq to'lovlari, jarimalar, ish haqi darajasi, xavfli tranzaksiyalar;

- Reyting tizimi motivatsion va profilaktik xususiyatga ega bo'lib, soliq intizomiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda;

- Jamoatchilik va biznes vakillari bu tizimni shaffoflikni oshiruvchi va raqobatni sog'lomlashtiruvchi vosita sifatida qabul qilmoqda;

- Xalqaro ekspertlar, jumladan OECD, Yevropa Komissiyasi va IOTA ushbu tizimni ilg'or amaliyot namunasi sifatida e'tirof etmoqda.

Takliflar:

1. Yuridik shaxslarni baholashda ixtisoslashtirilgan mezonlar (masalan, kichik biznes uchun moslashtirilgan indikatorlar) joriy etilishi orqali reyting tizimining adolatliligi ta'minlanishi lozim.

2. Reyting natijalariga asoslangan differensial yondashuvlar (A toifadagi korxonalariga imtiyozlar, C reytingli kompaniyalariga nazorat kuchaytirish) orqali soliq xavfini boshqarish mexanizmi optimallashtirilishi kerak.

3. Jamoatchilik uchun ochiq va tushunarli reyting interfeysi (vizual platforma, ko'rsatkichlar tahlili, sharhlar) orqali fuqarolik nazorati kuchaytirilishi mumkin.

4. O'zbekiston Respublikasining 2024–2026-yillar fiskal strategiyasi doirasida raqamli nazorat mexanizmlarini kengaytirish choralari qabul qilinayotgani inobatga olinsa, Latviyadagi tajriba o'rnak sifatida alohida tahlil qilinib, milliy modelga implementatsiya qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Allingham, M.G. and Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1(3–4), pp.323–338.
2. Alm, J. (2012). Measuring, explaining, and controlling tax evasion: lessons from theory, experiments, and field studies. *International Tax and Public Finance*, 19(1), pp.54–77.
3. Becker, G.S. (1975). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
4. European Commission. (2023). *Recovery and Resilience Plan: Latvia*. Brussels: European Commission. Available at: <https://commission.europa.eu> .
5. Feld, L.P. and Frey, B.S. (2007). Tax compliance as the result of a psychological tax contract: The role of incentives and responsive regulation. *Law & Policy*, 29(1), pp.102–120.
6. IOTA – Intra-European Organisation of Tax Administrations. (2024). *Latvia’s Taxpayer Rating System Now Publicly Available*. Available at: <https://www.iota-tax.org>.
7. OECD. (2024). *Tax Administration 2023: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies*. Paris: OECD Publishing. Available at: <https://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications>.
8. Šmite-Rože, B. (2024). VID direktori bilan intervyu. *Latvijas Avīze*, 12 January. Available at: <https://www.la.lv/baiba-smite-roze-intervija>.
9. World Bank. (2022). *Enhancing Tax Transparency in Emerging Markets: Opportunities for Uzbekistan*. Washington, D.C.: World Bank.
10. Delna.lv (2024). *Par nodokļu maksātāju reitingu ietekmi uz datu aizsardzību*. Transparency International Latvia. Available at: <https://www.delna.lv>.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir: Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Ingliz tili muharriri: Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Rus tili muharriri: Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Musahhah: Karimova Shirin Zoxid qizi
Sahifalovchi va dizaynerlar: Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2025-yil, aprel, 4-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlataro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**